

GÁSPÁR TAMÁS*

**A KÜLSŐ KÖRNYEZET ELEMEI
MAGYARORSZÁG KOMPLEX
JÖVŐKÉPÉBEN¹**

A jelen tanulmány célja, hogy Magyarország komplex jövőképeinek néhány meghatározó külső tényezőjét, ezek hatásirányát és -erősségét felvázolja. Előljáróban mindez két fő kérdést ad a tanulmánynak, amelyek egyben iránymutatóul is szolgálnak.

A jövőkép kialakításának legfőbb belső ellentmondása, hogy a jelenlegi kor tudományos értelmezése éppen a jövőkép-szemlélet háttérbe szorításának irányába hat. A bekövetkezett világgazdasági és világpolitikai fordulatok miatt a szakma elveti az egyszerű előrejelzés lehetőségét, a korábbi információkból lehetséges trendek felvázolását és a messzire való előrelátás képességét. Az egyéni lehetőségek és cselekvések előtérbe kerülnek a társadalmi méretekben való jövőkép gondolkodás rovására. Mindez felveti azt a súlyos kérdést, hogy miképpen kell vagy lehet értelmezni ma a jövőképpalkotást.

A magyarországi jövőbeli lehetőségekről és kényszerpályákról való gondolkodás nem tekinthet el attól a meghatározó körülménytől, hogy a vizsgálat egy olyan korban játszódik le, amelyik világméretekben jelent alapvető szerkezeti és értékrendszerbeli változásokat. A jövőképpalkotásnak ezért mindenképpen az átmenet értelmezéséből és ellentmondásaiból kell kiindulnia.

* Közgazdaságtudomány kandidátusa, egyetemi adjunktus, Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövő kutatás tanszék.

¹ A jelen tanulmány a T 026271 sz. OTKA kutatás (témavezető: dr. Kovács Géza, professor emeritus) keretében készült.

1. MILYEN ÉRTELEMBEN BESZÉLHETÜNK KOMPLEX JÖVŐKÉPRŐL?

1.1. Az átmenet-paradoxon

A mostani átmenet korszakát mindenekelőtt egy paradoxon jellemzi. Az átmenetiséget úgy is fel lehet fogni, mint a korábbi, kétpólusú világregd, illetve hosszabb időszakot tekintve az ipari társadalom meghatározó „erőforrásainak” felszabadulását. Erőforráson ez esetben nem csupán az újratermelés technikai értelemben vett tényezőire gondolok, hanem a korábbi világgazdasági korszaknak a különböző országokban kialakított struktúráira, értékeire, gazdasági-társadalmi szervezési módjára. Ezeknek az intézményeknek és erőknek a felszabadulása lehetővé teszi az egyes elemek újraértelmezését (pl. fizikai tőke, humán tőke, társadalmi tőke stb.), az összekapcsolódásuk módjának újszerűségét: más szavakkal alternatívák és lehetőségek kialakulására és kialakítására adnak lehetőséget. Ebben az értelemben is nyitottá válik a jövő, a bebetonozott struktúrák helyett, a „szabad alakítás” kora jelenik meg, amíg új struktúrák meghatározókká nem válnak.

A helyzet paradoxona, hogy a jövőnk alakításának megnövekedett szabadsági foka együtt jár egyfajta jövősséggel, tehetetlenséggel, bénultsággal. Az „erőforrások” felszabadulása nem csak a lehetséges jövő tartományát tágította ki, hanem az ezzel együtt járó kockázatot és felelősséget is megnövelte. Az emberek egy jó része „sokkot” kapott, elfordul a jövő alakítási lehetőségétől, passzívvá válik, vagy a múlt felé fordul, és életének biztonságos kereteit várja vissza.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a választás szabadsági fokának megnövekedése a *választás felelősségének a növekedését* is jelenti, azaz az erőforrások felszabadulásának (főleg, hogy Magyarországon ez együtt jár azok magánosításával) időszaka nem válhat azonossá a „játsszodások korával” (nálunk például a magánvagyonok elherdálásával, azokkal való felelőtlen gazdálkodással vagy visszaéléssel). Másfelől az „átmenet-paradoxon” és a felelősség megnövekedése arra mutat rá, hogy a *jövőképek lehetséges következményei szigorú elméleti tisztázásra szorulnak*. Ez az első megfontolás.

1.2. A káosz kora

Az átmenetiség a közvéleményben szorosan összefonódik azzal a változással, mely szerint az eddigi determinizmust, a múltbeli folyamatok trendszerű folytatását a szabad választás váltja fel. Mindez a saját kritikájával egészül ki, miszerint a determinizmust nem egyszerűen a szabad választás, hanem a társadalom tagjai számára nem egyenlő mértékben szabad választás váltja fel. A két érvelésben közös azonban, hogy a világméretű korszakváltásnak csak a neoliberális vezényszavait hallották meg. Az átmenet levezénylője azonban nem egyszerűen az új liberalizmus, hanem a neokonzervatív fordulat is. Ez utóbbi éppen a szélsőséges individualizmussal szemben hangsúlyozza a hagyományos, közösségteremtő és fenntartó értékeket. Az átmenet csak a kettő együttesével írható le, mely a rendszerelméleti tudományban is új szemléletként tűnt fel: ez a *káoszelmélet*.

A káosz elmélete a kis eltérések felerősödéséből adódó minőségi szerkezetváltozásokat írja le, ám nem azonos az anarchiával és az individuumok teljes akarati és tevékenységi szabadságával. A káosz ugyanis determinisztikus káosz, vagyis az egész rendszer kezdőfeltételeitől, meghatározó kereteitől függ. Az átmenet legfontosabb keretfeltételei a globalizáció, a szemléletileg egypólusúvá váló világ, valamint az átmenet intézményrendszere, amelyet az információs társadalom, illetve annak szakaszai (monetarizmus, toyotizmus, médiaipar, internet-korszak) jelenítenek meg.

A káosz ezek szerint úgy is értelmezhető, hogy a kezdőfeltételekként meghatározott gazdasági és intézményi szerkezet más-más, egymástól alapvető értékekben eltérő társadalmi célokat szolgálhat attól függően, hogy *milyen szemlélettel kapcsolódik össze*: a maghasadást fel lehet használni energiaellátásra és tömegpusztító fegyverek előállítására; az internet szolgálhatja a központosított államigazgatási funkciók, ellenőrzés, tájékoztatás társadalmasítását és bármely ország, cég vagy nemzetközi szervezet bizalmas adataihoz való hozzáférést, azok manipulálását vagy „rendszer-gyilkos” vírusok terjesztését is.

A káoszban megjelenő szemléleteket tehát a szerint kell értékelni, hogy a technikai-gazdasági struktúrák milyen használatát tükrözik, illetve sugallják; hogy visszahatásként miképpen formálják céljaikra a meglévő intézményeket; képesek-e elmagyarázni az embereknek a környezetüket, hogy kiszolgáltatottság helyett inkább formálni tudják azt; hogy képesek-e előrelátni – abban az értelemben, hogy az egyének különböző várakozásait integrálni tudják-e, illetve a stratégiai kérdésekben a kockázatot csökkenteni vagy megszüntetni képesek-e.

A determinisztikus káosz tehát a *komplex jövőkép pluralizmusát és egységességi igényét* mutatja. A komplex jövőkép egyfelől úgy jelenik meg, mint egy „RORSCHACH-teszt”²: a gazdasági és társadalmi szerkezet különböző értelmezéseként, amely a társadalomban különböző értelmezések szerint a társadalmi-gazdasági forma folyamatos átalakítását, nemzeti szinten való „testre szabását” is maga után vonja. Másfelől viszont a káosz determinisztikus jellege jelentheti azt is, hogy az eltérő értékek hosszú távon nem vethetik szét a társadalmat, tartalmazniuk kell egy „legkisebb közös többszöröst.” A komplex jövőképvizsgálat az átmenetben úgy jelenik meg, mint az *egységes szerkezetek különböző szemlélete felől a különböző szerkezetek egységes szemlélete felé való elmozdulás* – ami viszont már a jövőorientáltság egyfajta értelmezését jelenti. Ez a második megfontolás.

1.3. Az átmenet, mint világméretű rendszerváltás

Az átmenet időszaka nem egyszerűen a kelet, kelet-közép európai országok rendszerváltása, hanem *világméretű rendszerváltás* – a kétpólusú világ megszűnése nem csak a keleti blokk berendezkedését változtatja meg. Ebből a szempontból az átmenet az a korszak, ahol az ipari társadalom szerkezete és elvei már nem uralkodóak, de új, stabil struktúrák még nem alakultak ki; vagyis a modern és a posztindusztriális korszak egyidejűsége és értékeinek keveredése, ami, pozitív és

² A Rorschach-test a pszichológiában alkalmazott eljárás: a szerint vannak le következtetéseket a vizsgált személyre vonatkozóan, hogy egy szabálytalan tintafoltban „milyen képet lát”, mivel asszociálja azt.

negatív töltésszerűen hatalmas „válság-kisülésekben” mutatkozik meg. Az átmenet így a „mutációk kora”, amelyben egyszerre jelennek meg különböző útkeresések, különböző hagyományok felvállalásával. A hagyományok között az elmúlt húsz évben azok voltak a meghatározók, amelyek a nagy, társadalmi közösségiség helyett az egyénekre (kisközösségekre) és a kiszámíthatatlanságra, a rövid távú gondolkodásra helyezték a hangsúlyt, a globális csapásoktól való félelmet és az azoknak való kiszolgáltatottságot közvetítették az emberek felé.

A *jövőorientáltság* ebben a megközelítésben úgy is értelmezhető, mint az *átmenet alapvető jellemzőinek ellentéte*. A sokk és a félelem eszközeivel való irányítás helyett a pozitív jövőtudatra, és a tömegek tudatos részvételére helyezi a hangsúlyt, amely persze össze kell, hogy kapcsolódjon a felelősség-orientáltsággal is. A *jövőorientáltság társadalmi jelentése eszerint olyan értékek és struktúrák képviselete a jelenben (az átmenet korában), amelyek túlmutatnak az átmenetiségen. A komplex jövőkép pedig nem más, mint a jövőorientáltság strukturált megjelenítése. Ez a harmadik megfontolás.*

Most már összefoglalhatjuk, hogy milyen értelemben is beszélhetünk komplex jövőképről:

- a megfogalmazható jövőkép csak komplex jellegű lehet, amely nemcsak az összetettséget, rendszerszerűséget jelenti, hanem az átfogó jelleget, az egységes szemléletet is;
- komplexitásában a jövőkép „multiplex-jellegű”: képesnek kell lennie jövőalternatívák felmutatására, földrajzi-politikai különbözőségeik, kulturális megvalósulásaik „beazonosítására”, illetve tudatosítására;
- a jövőkép, a fentiek szerint, azoknak a feltételeknek a megteremtése, amelyek az egyéni célok kibontakoztatását lehetővé teszik;
- az egyéni célok azonban sokféle közegben alakulnak ki, illetve sokféle közeg felé hatnak. Ezek közül itt kettőt emelnék ki: az egyéni célok társadalmi és kulturális beágyazottságát. E két közeg egyfelől megadja az egyéni célok közös háttérét, „értelmezési tartományát”, másfelől nem szakítja el a társadalomtól az egyéni célokat. Az egyéni cél elérése érdekében ugyanis folyamatosan újra kell termelni a közösséget is. Más szavakkal, a *jövőkép demokratizálása*, az egyén középpontba helyezése nem azonos az individualizmussal.

A jövőképpalkotás tehát nem vesztette el jelentőségét, ám értelmezése változást kíván. *Azt keresi, hogy mi az az egységes szemlélet (illetve hol vannak különböző kimeneteket jelentő szemléletbeli különbségek) és melyek azok az egységes szemléletet megvalósító gazdasági-társadalmi intézmények, amelyek az egyéni törekvések, jövőképek kibontakozását leginkább lehetővé teszik.*

Magyarország jövőképét is ebben az összefüggésben lehet vizsgálni, ami nem más, mint mozgástér vizsgálat. A külső környezet vizsgálata eszerint arra keresi a választ, hogy a rendszerváltás világgazdasága és ebben a szűkebb magyar külső környezet milyen lényeges változásokon megy át, a változások milyen jövőszemlélettel kapcsolódhatnak össze, és melyek szolgálják leginkább Magyarország érdekeit. E logika szerint kell továbbfolytatnunk vizsgálódásainkat.

2. GLOBALIZÁCIÓ ÉS JÖVŐKÉP

Magyarország mozgásterének legáltalánosabb kerete a globalizáció. Ennek értelmezései, illetve szemléletmódjai önmagukban többféle lehetőséget adnak a jövőkép irányának megfogalmazására. A globalizáció lényegi definíciói azonban annyira szerteágazóak, hogy felsorolásuk vagy áttekintésük túlmutatna jelen dolgozat keretein, ezért meg kell elégednünk tipikus csoportok körülírásával. Azt mindegyikben azonosnak tekinthetjük, hogy globalizáción az *érintkezés egyetemessé válását* értik. A kategorizálást tehát úgy is értelmezhetjük, hogy ki hogyan értelmezi a világméretű érintkezést, és mely elemét tekinti meghatározónak.

2.1. A globalizáció értelmezései – milyen keretekben gondolkodjon a jövőkép-alkotó?

Az egyik lehetséges csoportosítás arra a tényezőre helyezi a hangsúlyt, hogy a globalizáció *mikro- vagy makroszintű* jelenség³. Egyes megközelítések a nemzetközi kapcsolatok bonyolultabbá válásából indulnak ki, vagyis abból, hogy a *meghatározó gazdasági-társadalmi szervezési keretek a nemzetállamok. Ezek kapcsolatainak soktényezőssé és hálószerűvé válása, az interdependencia jelenti a globalizációt.* Ez a megközelítés komoly támogató érveket talált azokban az új irányzatokban, amelyek a gazdaság politikai meghatározottságát és intézményi kereteinek meghatározó jellegét hangsúlyozzák (anélkül, hogy az institucionalizmus vagy a politikai gazdaságtan valódi tartalmát feltárták volna). ***Mindenesetre, ha a globalizáció nemzetközi felfogását tartjuk döntőnek, úgy Magyarország jövőképeének meghatározó szintje az államigazgatás és az oktatói-kutatói központok.*** Ebben az esetben az egyének helyett és felett alkotja meg valamilyen hivatal a jövőképet.

A globalizációt más megközelítések mikrojelenségként definiálják⁴. Eszerint a gazdasági-társadalmi formák fő szerveződési szintjei az egyének és a mikroszintű intézmények (vállalatok, klubok, érdekképviselői szervek stb.) érintkezései. A tömegkommunikáció és az információs forradalom közvetlenül kapcsolja össze az egyéneket és kis közösségeket. A globalizáció folyamatának domináns hordozója a gazdasági szféra, így a *multinacionális vállalatok világméretű hálója*. Az államigazgatás és az irányító-koordináló gazdaságpolitika csak követni próbálja a globalizálódott termelési kapcsolatokat és a piac kiterjedését. ***Ebben az értelmezésben Magyarország jövőképét nem tudja meghatározni egyetlen kutatócentrum sem, mert az függvényszerűen kapcsolódik a hazai piacon jelenlévő multinacionális vállalatok, vállalati szövetségek jövőképehez, illetve az egyének és társadalmi csoportok elképzeléseihez.*** A jövőkép kutatás ekkor lényegében csak szociológiai, feltáró-elemző lehet, komolyabb visszahatás nélkül.

3 Kiss J. László: „Új világrend felé? Globalizáció és az állam viszonya. In: Globalizáció: mítosz vagy valóság, Bigis Közlemények, Budapest, 1998.

4 Pl. Reinicke, Wolfgang : Global Public Policy. Foreign Affairs, 1997, vol 76. No. 6.

Az értelmezések egy másfajta csoportosítása képezhető a globalizáció és az érintkezés *történeti jellege* szerint⁵. Az egyik nagy csoport a globalizációt a mikrovilág új koraként és forradalmi átalakulásaként definiálja. Ebben a megközelítésben az érintkezés meghatározó módon mikro jellegű, a globalizáció fogalma pedig az elmúlt húsz évben bekövetkezett alapvető szerkezeti változások időszakát takarja. **Magyarországra vonatkozó jövőkép kutatás itt lényegében arra terjedne ki, hogy maguk a szerkezeti változások milyen hatással lehetnek az országra (lakosaira, vállalataira stb.), anélkül, hogy e változások gyökereit és céljait meg lehetne ragadni.** Vagyis a kialakított jövőkép „légvár-jellegű”, az egyre gyorsuló szerkezeti változások következő állomásánál összeomlik.

A vállalati szféra világméretű kiterjedését úgy is fel lehet fogni, mint ami a világtörténelmi folyamat új szakasza⁶. A termelő egységek a primitív, önellátó szakaszt követően munkamegosztási kapcsolatba kerültek egymással. Ennek korai fázisa csak a feleslegek cseréjére terjedt ki, később a specializációval a termelést is magába foglalta. Ennek a hosszú folyamatnak következett el az az epizódja, amikor a termelés hálózatának „spóraszerű” terjedése az egész világot átöleli. *A globalizáció tehát itt nem új, hanem egy sok évezredes folyamat, a történeti fejlődés pedig lineáris.* A fejlődés iránya a tökéletlen kapitalizmusból a „bonyolult kapitalizmusba” mutat, a tökéletlen piaci és pénzfornák egyre tökéletesebb funkciója felé. **A magyar jövőképet ez a megközelítés is határozott irányba (félre)vezeti: a parlamenti demokrácia, a piaci intézmények és viszonyok tökéletesedésének módjait kell keresni, és a kutatás középpontjában a legfejlettebb centrumok intézményi szerkezetének megismerése és hazai megvalósítása áll.** A kutatás dinamikus jellegét pedig csupán az adja, hogy a fejlett államok változásait kísérvük figyelemmel.

A történeti szemlélet harmadik nagy csoportja szerint a történeti fejlődésben van több határozott cezúra, amelyek a gazdaság és társadalom szervezési módjában térnek el. Ezek között a jelen szempontjából meghatározó a felfedezések korától máig tartó időszak, amely a természettudományos racionalitás és a modern ipari társadalom fejlődésének és különböző szakaszainak kora. Ha a globalizáció a világméretű érintkezést jelenti, akkor az említett társadalmi berendezkedés természeténél fogva globális, hiszen a világ gazdaság kialakulása, a nemzetállamok létrejötte és a nemzetállami keretekben működő vállalati, politikai és egyéb intézmények elválaszthatatlanok az eredeti tőkefelhalmozás, a gyarmati rendszerek vagy a missziós tevékenységek világméretű szerveződésétől. A helyi közösségek kapcsolatainak sokszorozódása, a belső viszonyaik külső érintkezései alapvetően megfordulnak: a világméretű érintkezések válnak az új társadalomszervezési minta meghatározó vonásaivá és ezek a „globális” szerveződések alakítják ki a helyi vállalatok és egyéb intézmények felépítését, jellegét. *A globalizáció eszerint a világ gazdaság kialakulásának és fejlődésének folyamata, amely természeténél fogva „elektron-jellegű”:* minden eleme világméretű érintkezés nyomán alakul ki, vagyis „hullám természetű”. Ezzel együtt azonban elsődlegesen nemzeti, illetve

5 Török Hilda: A globális mikrovilág. In: Globalizáció: mítosz vagy valóság, Bigis Közlemények, Budapest, 1998.

6 Frank, A.G. - Gill, B.: A felhalmozás felhalmozás. Eszmélet, 11-12.sz., ill. The World System, Five hundred years or five thousand? Routledge, 1993.

helyi vagy regionális kulturális körben értelmezhető, így „kristályosodik ki”: nincs általában világméretű gyár vagy polgárság, hanem csak angol, német, japán stb. jellegű gyár és polgárság van. Ebből a szempontból tehát a „világ-elektron” „részecke természetű”. **Ha Magyarország jövőképeinek külső környezetét akarjuk meghatározni, akkor a globalizáció jelen értelmezésében azt kell keresni, hogy Magyarország a modern világ jelenig tartó szakaszában milyen helyzetet foglalt el és az elmúlt ötszáz év meghatározó szerkezeti változásaihoz képest a jelenlegi szakasz milyen alternatívákat, mozgási tereket enged, illetve talál meg magának.**

Nem az a feladat, hogy válasszunk a globalizáció különböző értelmezései között, mert bizonyos keretek között⁷ ez szemléleti kérdés. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy az elmúlt évtizedek tendenciáját jellemezzük a globalizációval, akkor azt mondhatjuk, **hogy a globalizáció a külső érintkezések belsővé válási folyamatának és a belső érintkezések külső kiterjedésének azonos dimenziójúvá válása.** Vagyis az eddig is globális világgazdaság helyinek vagy nemzetinek mutatkozó elemeinek nagy része megjelenésében is világméretűvé vált. **Magyarország komplex jövőképeinek kialakításában ezért alapvető fontosságú a külső környezet vizsgálata. A globalizáció történeti értelmezése arra hívja fel a figyelmet, hogy a jövőkévizsgálatot a világgazdaság eredendően vertikális, alá-fölérendeltségi viszonyokban szerveződött keretei között kell értelmezni, és eszerint kell meghatározni.**

2.2. A globalizáció szemlélete

A globalizáció értelmezéséhez tudni kell, hogy a kifejezés használata eredetileg a modernista-univerzalista felfogáshoz kapcsolódott⁸. Az ipari forradalmak különböző szakaszai, a technológiai fejlődés felgyorsulása azzal, hogy a hadiipar mellett a hétköznapi élet minden részén érvényesülhetett, viszonylag egyoldalúan domborította ki a technikai fejlődésnek a társadalomra gyakorolt pozitív hatásait. A modernizmus a fejlődés objektív szükségszerűségeit bizonyítva pozitív utópiát állított fel. A globalizáció pedig az univerzalizmushoz, a világméreteken jobb, emberibb társadalomhoz kapcsolódott.

Az elmúlt évtizedek az egyirányú, és az univerzalizmust gyakran uniformizmusként értelmező fejlődését komoly kritikának vetették alá. A posztmodern áramlatok a modernizációval együtt járó válságok és negatív hatások miatt kerestek új eszméket. A hatvanas évek végén elinduló Római Klub mozgalom fordította először a figyelmet a globalizáció negatív jelentésére és a modernitás szerkezetének és ideológiájának önpusztító jellegére. Ezek az új irányok szembe fordultak az egy-civilizáció felfogással, az egyetemes fejlődéssel szemben a másságra, a különbségekre, a széttagoaltságra helyezik a hangsúlyt.

Az univerzalista felfogás elsődlegesen a gazdasági alrendszer meghatározó jellegéből és globalizmusából indul ki. Valóban, a globalizáció elsősorban a gazdasági szférában jelentkezik egységesedésként, a politikai és kulturális alrendszerben

⁷ Például a lineáris fejlődés elvetése.

⁸ Rostoványi Zsolt: Globalizáció avagy civilizációk és kultúrák harca? In: Globalizáció: mítosz vagy valóság, Bigis Közlemények, Budapest, 1998.

a széttagoaltság, a lokális jelleg a meghatározó. A modernizmus kritikájaként megjelenő posztmodern irányzatok a gazdaság kulturális meghatározottságára helyezik a hangsúlyt, és a széttagoaltságot is kulturális egységekként határozzák meg.

Az egységesedés és széttöredezettség persze egyszerre jelentkezik, és ugyanannak a folyamatnak a két oldalát jelenti. Ezért a gazdaságban is meg kell mutatni a kulturális különbözőségeket, a termelési és fogyasztási kultúrák sokszínűségét, illetve a kulturális és politikai széttöredezettségnek is kell valamilyen egységet alkotnia, különben a folyamatos világháború határán állnánk. A posztmodern azonban ezt az egységet nem tudja megmutatni, sőt nem is vállalja fel – amivel viszont magyarázat nélkül marad, hogy a skót, walesi, ír autonómia törekvések mitől békések, míg Csecsen-földön vagy Kelet-Timorban ugyanez miért a legvéresebb körülmények között megy végbe.

A globalizáció modernista felfogásának kritikája két fontos tényezővel egészíti ki a magyar jövőkép kutatását. Egyfelől a széttagoaltság és a másság hangsúlyozásával természetesnek veszi a fejlettségi szintek és fejlődési modellek különbözőségét, anélkül, hogy azok gyökerét megmutatná. A másság ugyanis nem azonos az erőszakos alá-fölrendeltséggel, és az előző fenntartása ugyanúgy kívánatos, mint az utóbbi megszüntetése. ***A jövőképkutatásnak tehát számolnia kell az alá-fölrendeltség megmaradásával, a formálódó világrend ezt nem szünteti meg.*** Másfelől a széttagoaltság hangsúlyozásával a *regionalizmus* kap kiemelt szerepet, úgy jelenik meg, mint a világgazdaság meghatározó egysége. Az uralkodó álláspont szerint a regionalizmus ugyanis kulturális és politikai értelemben is még tekinthető egységesnek, világszinten azonban a kultúrák és politikák különbözőségét képviseli. ***Jelen pillanatban a magyar jövőkép kialakítása abból meríthet a legtöbbet, ha vizsgálódásának kereteként nem az ország folyamatait tekinti, nem is közvetlenül a világgazdasági változásokat, hanem a világgazdasági változások regionális „átfiltrálását”, azoknak az európai kultúrkörben való értelmezését és megjelenését.***

A regionális együttműködések magyarázatával az integrációelmélet foglalkozik. A második világháború után született szaktudomány az utóbbi évtizedekben másodvirágzását éli. Az integrációs folyamatok elemzésére ráirányította a figyelmet az, hogy a sikeres regionális együttműködés már nem csak európai jelenség. Az amerikai, délkelet-ázsiai együttműködéseknek a modellje, céljai, világgazdasági keretei azonban eltérnek az európai regionalizmustól, ami az integrációk formálódásának magyarázatában is új irányokat hív életre.

Az elmúlt tíz évben Kelet-Közép-Európa helyzete is alapvetően megváltozott. A kétpólusú világ összeomlásával ezeknek az országoknak a felzárkózási, modernizációs stratégiája is új alapokra helyeződött. A legkülönbözőbb javaslatoknak azonban van egy konvergencia pontja: mindegyik stratégiai célként jelöli meg az integrációt, amelybe beletartozik mind az euroatlanti csatlakozás, mind a kelet-közép (-dél) európai együttműködés, mind az országhatárokat „feloldó” szubregionális együttműködések.

A jövőkép kialakításának fő problémája abban áll, hogy a rendszerváltó, félperiférikus országokra a hagyományos integrációelmélet nem alkalmazható automatikusan. A regionális együttműködés sikerességének feltételei ugyanis olyan országokra vonatkoztak, amelyeknek fejlettségi szintje hasonló; abban az értelemben, hogy gazdaságuk, társadalmuk szervezésének módja

azonos alapelvekre épül. A nemzeti jövedelem, vagyon, fogyasztási színvonal stb. tekintetében persze Nyugat-Európában is voltak különbségek (Észak-Írország, Dél-Olaszország, Görögország stb.). Ezek a különbségek azonban csak mennyiségi oldalról „feszítették” az integrációs együttműködést, és a harmonizációban, mint célban oldódtak fel. A kelet-közép-európai országok integrálása azonban *minőségi kérdés*: az európai regionális integráció számára különböző gazdasági, társadalmi hagyományok befogadása, kirekesztése vagy szintézise a tét.

A magyarországi jövőkép külső környezetének vizsgálata ezért nem kielégítően elemezhető az integrációelmélet hagyományos eszközeivel. A kelet-közép európai csatlakozási törekvések előtérbe helyezik a regionális integrációk vertikális elemzését, vagyis az abban meglévő vagy kialakuló *alá-fölrendeltségi viszonyok* áttekintését. Az új szemlélet, az elmélet mélyítése azért nagyon lényeges, mert így a jövőkép meghatározása, a felzárkózási stratégia is alapvetően eltérő megfogalmazást nyer. ***Ha azt mondom, hogy a Magyarország számára a kiinduló adottság Európának a szegényebb felén való elhelyezkedés, és a keleti blokk megszűnése, akkor a jövőkép a jólét és a biztonság. Ha azt mondom, hogy a jelenlegi adottság a közép-kelet európai félperifériakusság, akkor a jövőkép a kényszerű alárendelt viszony felszámolása és gondolkozási reflexeink alkalmazkodóképes formában való integrálása, annak megszüntetése helyett.*** A szemlélet különbözősége tehát a jövőkép különbözőségét vonja maga után, ami az alá-fölrendeltség viszonyát, a domináns pozíció elemzését kívánja meg.

3. A DOMINÁNS POZÍCIÓ

A dominancia jelenségének elemzése a félperiféria integrációs lehetőségei megértésének kulcsát jelenti. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban domináns pozíción értjük azt az országok vagy régiók közötti gazdasági hatalmi viszonyt, amely magában foglalja az erőforrások létrejöttét, működtetése és elosztása feltételeinek döntő befolyásolását, ide értve a nemzetközi munkamegosztás komplex hálójában lévő meghatározó szerepet, ami lehetővé teszi a domináns ország termelési tényezői és termékei által hordozott-képviselt gazdasági és társadalmi modell kiterjesztését is⁹.

A fenti definícióban nem a befolyásolás meghatározó volta, az önrendelkezés megsértése kell, hogy kapja a hangsúlyt, hanem a dominancia *jellege*. Amíg a domináns viszony alapja, meghatározó eleme és fenntartója az *erőszak*, addig az alárendeltségi viszony teljes felszámolása a jövőkép¹⁰. Abban az esetben viszont,

9 A domináns pozíció kifejezés Francois Perroux-tól származik. Bővebb kifejtését lásd Kozma Ferenc: A félperiféria, Aula, Budapest, 1998. A kifejezés használata, értelmezése a jelen tanulmányban kissé eltér ezektől.

10 Az erőszak egyszerűbb, és korai alakjában jellemző formája a katonai erőszak: a hajót követi a zászló. Később ez sokat változott, és a politikai szuverenitás érintetlenül hagyása mellett jellemző formává vált a gazdasági erőszak, amely az alárendelt ország gazdasági és társadalmi szerkezetének átformálásával és kiszolgáltatottá tételével alakította ki a domináns ország determináns ráhatási lehetőségét.

ha a domináns viszony alapja nem az erőszak, hanem a *képesség*, akkor az alárendeltség felszámolása nem megalapozott jövőkép sem az ország, sem annak külső környezete szempontjából¹¹. A „képességfejlesztésnek” a megértése és stratégiai irányainak meghatározása viszont már jövőképpalkotó elemek.

Az egyik legsúlyosabb probléma abban van, hogy az erőszak és a képesség szerinti dominancia persze nem függetlenek egymástól. Történetileg az erőszak alkalmazása sok esetben az alárendelt térség képességeinek elsorvadását, áttranszformálását és újriformálásuk ellehetetlenülését is magával hozta, vagyis ami korábban elítélendő volt, az mára igazságosnak tűnik¹². Másfelől igaz az, hogy ma a két szempont és az ennek megfelelő gyakorlatok teljes mértékben keverednek egymással¹³. Éppen ezért ***a magyar jövőkép nem a velünk szemben megnyilvánuló domináns viszony felszámolása, hanem annak nyitottá tétele: az erőszak alárendeltség felszámolása és a képesség szerinti felzárkózás stratégiává formálása.***

Ennek a jövőképnek számos útja létezhet. A félperiféria országai, így Magyarország is, megkísérelhetik a küzdelmet *önállóan*. Ez a stratégia abban az esetben működőképes, ha a világgazdaság hirtelen felértékeli az ország valamelyik termelési tényezőjét, vagy a Centrum „megzsarolható” (pl. geopolitikai helyzetén keresztül). A lényeg, hogy az adott tényező „stock értéke” emelkedjen, vagy a lehetséges felhalmozásának időtávja legyen nagyon rövid, valamint a felértékelődésének elég hosszú ideig kell tartani ahhoz, hogy a világgazdasági változás „zöld lámpát adjon” a kitörésnek.

11 Gondoljuk csak meg: a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt hely nem csak a kényszernek, hanem az adottságoknak és lehetőségeknek is a függvénye. Az ebben elfoglalt hely megváltoztatására tett kísérlet nem terjedhet ki a modernizációs források elvágására, képességek fejlesztési lehetőségeinek elfojtására vagy a hosszú távú biztonság kockára tételére. Ha nem mi vagyunk a világ innovációs centruma, akkor tanulni és alkalmazkodni kell a modernizáció eredményeit.

12 A hetvenes években, a világgazdasági rend válságával kezdtek megfogalmazódni az új rend kialakításának lehetőségei és eltérő módjai. Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend (NIEO) koncepciója a fejlett országok történelmi felelősségére épült, és a cserearányok megváltoztatásával lényegében a domináns országok számára kedvező rendet a fejlődők számára kedvezővé kívánták volna átalakítani. A Valutalap és a Világbank által képviselt álláspont viszont vagy egyszerűen képesség szerint alulfejlettségről beszélt, vagy azt mondta, hogy nem lehet a történelem kerekét visszaforgatni – a világgazdaságban nincs értelme a „történelmi igazságtételnek” és a „kárpótlásnak”. A jelen problémáit kell megoldani, nem a múltét. A fentiekből nem egyszerűen a vita fontos, hanem, hogy mindez szemléleti kérdés is.

13 Jól látszik a két szempont keveredése a multinacionális vállalatok hazai megítélésében vagy az EU csatlakozás mikéntje körüli vitákban. Számos példát hallhatunk az olcsó munkaerőt, a környezeti szempontokat kevésbé körültekintően figyelembe vevő jogszabályokat stb. kihasználó vagy „lerabló” nemzetközi vállalkozásokról, csakúgy, mint a hazai munkaerő képzését, annak munkán kívüli körülményeit vagy társadalmi problémákat (pl. egészségügy) figyelembe vevő, támogató vállalatokról. Az Európai Unió csatlakozást is lehet úgy értékelni, mint modernizációs és biztonságpolitikai kérdést, és úgy is, mint hogy Magyarország önként ajánlkozik fel a világfalkában talpon maradni próbáló EU térnyerési törekvéseinek. Valószínűleg mindegyik álláspontnak van igazságtartalma. Ami a fontos, hogy az erőszak és a képesség szempontjainak keveredése miatt nem lehet esettanulmányokkal eldönteni a kérdést!

Ez az út csak olyan országok esetében jöhet szóba, amelyeket a hirtelen világgazdasági változás „felkészülten ér”, azaz a felértékelődött tényező tényleg vagy csak „zöld lámpa” vagy szerves része a gazdaságnak, így a periférikus állapotból kiszakító „gazdasági centrifugális” erőket fokozza. Nagyon nehéz ez az út, de vannak rá példák¹⁴.

A globális korban azonban a kölcsönös függőség, a termékciklusok és a technikai fejlődés felgyorsulása nem teszi valószínűvé, hogy egy félperiférikus ország önállóan végig tudja járni a kitöréshez szükséges energiafelhalmozás útját. Az átmenet „kaotikus” jellege pedig éppen azt sugallja, hogy permanens irányokkal, kiszámítható, hosszú távú trendekkel nem lehet számolni.

A nem egyedül kitörni próbálkozó államok egyesíteni próbálják erőforrásaikat és lehetőségeiket, közösen próbálkoznak: ez a stratégiai jövőkép lényegében a *regionális integráció*. Ez a jövőkép a gazdasági és politikai erőforrások egyesítését foglalja magában, ami vonatkozik mind arra, hogy együttes „tömegükben” csökkentsék a domináns befolyásnak való kiszolgáltatottságot (lakosok száma, piac területe, nemzeti jövedelem, ipari termelés, szolgáltatások, export stb.), mind arra, hogy a termelési hatékonyságban, a termelés szervezésében és szerkezetében változtassanak. A résztvevők számának növekedése azonban együtt jár a heterogenitás növekedésével, ami negatív visszacsatolásokat eredményez az integráció pozitív hatásaiban¹⁵.

Ha a regionalitás a félperiférikus országok egymás felé fordulását jelenti, a heterogenitás nem veszélyezteti az együttműködést. *Ennek ellenére a félperiféria országainak regionálisan önerős kitörési kísérlete nem mutat fel sikereket.* Az OPEC esetében a világpiacon értéktételbe való drasztikus beavatkozási kísérlet a 70-es években részint nem járt tartós cserearányváltozással, másrészt az átmeneti tényezőfelértékelődés lényegében érintetlenül hagyta a térség gazdasági szerkezetét és modelljét – a petrodollárok szétfolytak a világban. A KGST a kétpólusú világ „hajszolt környezetében” egészségtelenül nagy iramú felhalmozásra volt kényszerítve és modernizációs forrást sem tudott felmutatni a polgári termelésben; külső forrásokhoz a Cocom-rendelkezések miatt nem jutott, illetve katonai eredményeit csak generációnyi különbséggel tudta leszivároztatni a gazdasági szerkezetébe. A legfontosabb tanulsága pedig az volt, hogy egymástól alapjaiban különböző társadalmi-gazdasági modellek sem önállóan, sem regionálisan nem létezhetnek egyszerre¹⁶.

14 A dán fejlődésben Nagy-Britannia élelmiszer „éhsége”, Svédországban a német ipari fejlődés minőségi vas igénye vagy például Finnországban a második világháború után megváltozott geopolitikai helyzet.

15 Hiába közelítik meg az integrálódó államok erőforrás-tömegükben vagy annak felhasználási eredményességében a domináns centrumot, ha a résztvevők képességeiben, így érdekeiben nagy eltérések mutatkoznak. Amennyire előnyös a gazdaság szerkezeti, kulturális sokszínűség, a stratégiai kérdésekben való különbözőség nagyfokú hatékonyságromlásban is megjelenik. Az EU-ban a Németország és Görögország közötti költségvetési vita nem egyszerűen szociális kérdés, hanem az integráció működési elveinek és stratégiájának vitája is.

16 A kétpólusú világ, instabilitása miatt, nem volt fenntartható sokáig. Ezzel együtt a Közös Piac és a KGST „párbeszédét” vagy együttműködését sem lehetett hosszú távon megalapozni. A kérdés azonban nem az, hogy melyik győzött a világ egypólusúvá válásával, hanem, hogy melyik képes integrálni a másikat. A történet azt mutatja, hogy tervgaz-

A kelet-közép-európai országok jelenlegi példája (CEFTA) nem a korábbi kísérlet folytatása. A heterogenitás ebben az esetben sem rontja a regionális együttműködés esélyeit, minthogy ezen országok nagyon hasonló gazdasági és politikai szerkezeteket örököltek, és történelmi gyökereik is számos közös elemet mutatnak. Igaz ugyan, hogy a kelet-közép európai országok félperifériás gazdaságainak az egymás felé forduló módja lényegesen növeli a térségnek a fejlett centrumokhoz, főként az Európai Unióhoz viszonyított „tömegét”, hatékonysági mutatóit viszont nem javítja. Ami a fontos, hogy ***a kelet-közép-európai együttműködés, mint Magyarország jövőképeének külső környezeti eleme szorosan egybekapcsolódik a térség országainak euroatlanti integrációjával: nem alternatívája kíván lenni, hanem nagyobb eredményességének eszköze, a nyitott dominancia megvalósításának egyik stratégiai alapköve.***

Az eddigi gondolatmenetből az látszik, hogy a jövőkép kialakításában a külső környezet meghatározó szintje a regionalizmus, ami elsősorban a félperiférikus országoknak a centrumhoz való integrációját jelenti, kiemelten kezelve az integrálódás módját. Magyarország esetében a meghatározó kérdés az Európai Unió keleti kibővülése, ami azonban nem egyszerűen egy meglévő szervezet létszámnövekedésének adminisztratív problémája, sem pedig szegényebb országokkal való együttműködés, azaz szűken vett költségvetési-szociális probléma. A fejlett centrumhoz való integrálódást az alá-fölrendeltségi viszonyban meghatározott félperiférikus helyzetből és az elmúlt tíz év, az átmenet néhány jellemző vonásából kell levezetni.

4. A FÉLPERIFÉRIA INTEGRÁCIÓJÁNAK SPECIFIKUS VONÁSAI

Egy ország fejlettsége magában foglalja mindazokat az erőforrásokat, termékeket és szolgáltatásokat, amelyek a társadalom számára tisztességes életmódot kínálnak, valamint azt a módot, ahogyan a társadalom megszervezi ezek előállítását és felhasználja a végtermékeket. A fejlettség eszerint három fontos mozzanatában ragadható meg:

- a) az anyagi tényezők mennyiségében és minőségében – egyfelől tisztességes, a környezetet és a jövőbeli fogyasztást nem veszélyeztető, tehát nem hedonista fogyasztási színvonalban, másfelől a beruházott vagyon nagyságában, szerkezetében, műszaki színvonalában és egyenletességében, végül az infrastruktúra szerkezetében és társadalom-integráló képességében;
- b) az emberi tényező jellegében – amely azoknak az értékeknek a képviselőjét jelenti, amelyekkel a szükségletekről, az ezeknek megfelelő használati értékkel rendelkező termékek előállítási és felhasználási módjáról döntenek az egyének; valamint

dasági keretek között rendszeridegenek a piaci elemek, viszont a piacgazdaságban nem rendszeridegen a stratégiai tervezés. A kelet-európai országok együttműködése nem tudja kiváltani az euroatlanti kapcsolat előnyeit, de befolyásolni tudja annak módját.

c) a munkamegosztás fejlettségében és szerkezetében – amely meghatározza a vagyoni és emberi tényezők egymáshoz való viszonyát.

A fejlett gazdaságok az anyagi és emberi tényezők tömegével, színvonalával és a két tényező arányosságával jellemezhetők. Ebből a szempontból a félperiféria valódi tartalmát nem a nemzeti jövedelemmel mért közepes gazdasági színvonal adja, hanem az *emberi és vagyoni tényezők torz kombinációja és elégtelen fajlagos mennyisége*. A félperiférikus országok tehát nem egyszerűen a gazdasági fejlettség se nem túl fejlett, se nem túl fejletlen állapotában vannak, hanem „úton lévő” országok – a centrumhoz képest lefelé sodródó, vagy a perifériából felfelé kapaszkodó társadalmak. A fejlettségi tényezők arányosságának torzulása azt jelenti, hogy a félperiférikus országok valamelyik tényezőtől relatíve jobban hasonlítanak a centrumhoz, vagyis ennek a tényezőnek a felhalmozottsága „kitöréshez közeli kész állapotot” mutat. Ez a „standby” szerkezet több módon jelentkezhet, melyek különböző kitörési lehetőséget rejtenek.

4.1. A jövőkép megközelítésnek lehetőségei: a vagyoni „standby” út

Ha egy ország anyagi értelemben hirtelen meggazdagodik (a világgazdaság valamilyen oknál fogva felértékeli az elhelyezkedését, valamelyik termelési tényezőjét vagy tevékenységét), ugyanakkor emberi értékekben szerény marad, akkor hajlamosak a lakosok mindezt felzárkózásként értékelni, hiszen ők is meg tudnak venni mindent ugyanakkora mennyiségben és ugyanolyan minőségben, mint a centrumban. Ez a jövőkép a gyors és társadalmilag, rövidtávon zökkenőmentesebb útra épül. A probléma abban található, hogy a történelmileg adódott fajlagos előny „szublimációra hajlamos”: könnyen elillan. *A világgazdaság szerkezeti átalakulásának megértése ezért létfontosságú a jövőképet építő ország számára*. A természeti erőforrások hirtelen, átmeneti felértékelődésére, a politikai széljárás változására vagy arra, hogy az ország a spekulációs tőke öngerjesztő száguldozása számára átmenetileg célországgá vált nem lehet jövőképet építeni – de meg kell őket ragadni egy stratégia birtokában¹⁷.

A kitörés még abban az esetben is hosszú és küzdelmes marad, ha – felismerve az anyagi gazdagság tartósságának bizonytalanságát – a gazdasági szerkezeti modernizálását és az emberi tényezőt is megpróbálják felzárkóztatni a vagyoni jólét mellé. A gazdagság tőkévé transzformálásának, illetve a humán vagyon felhalmozásának (a lakosság képzettsége, szocializáltsága és együttműködési képessége-hajlandósága) ugyanis nagyon távoli az időhorizontja. A vagyoni „készenlét” *felszíni* modernségi színvonala tehát folyamatosan ellentmondásba kerül annak mélységi beágyazottságával, valamint a humán tényező korszerűségével: a kettő idődimenziója nem ugyanaz. Az anyagi jólét jelenlegi szerkezetéhez igazított humán felhalmozási stratégia rövid időn belül a világ fejlődési fő irányaitól nagymértékben eltér, és minél később történik ennek felismerése, az anyagi jólét an-

17 Az ún. „holland kór” tipikus esete volt annak, ahogyan a hetvenes években felértékelődött olaj- és gázmezők felfedezése és megnyitás eltorzította Hollandia, Norvégia, Mexikó stb. gazdasági szerkezetét.

nál nagyobb része pazarlódik el. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy az emberi tényezőnek nem csak a felhalmozása, hanem a folyamatos megújítása, a gazdaságban való torzulás nélküli szétterjedése, valamint az anyagi, infrastrukturális javakkal a folyamatos, oda-visszacsatolásokon keresztül megvalósuló harmóniája is csak hosszú távon értelmezhető és meglehetősen „társadalom-energia” igényes.

4.2. A jövőkép megközelítésnek lehetőségei: a humán „standby” út

Ha az ország a „fejekben”, a szocializáltságban, az alkalmazkodási képességben készen áll, akkor a gazdaságnak nagyobb esélye van a jólét felhalmozására és megtartására. Az emberi tényező „amortizációs foka” ugyanis általában sokkal kisebb, mint az anyagi javaké, így az alárendeltségi viszony feloldása és a felzárkózás több reménnyel kecsegtet. Az emberi tényező elemei között a szocializáltságra és együttműködési képességre a „kopásállóság” különösen igaz. Hosszú évszázadok alatt kialakult reflexrendszerrel van szó, amely a társadalom hosszú távú fennmaradásáért való küzdelemben edződött¹⁸. A képzettség esetében nagyobb az amortizáció, amennyiben a felhalmozott tudást, ismeretet értjük rajta, viszont növelhető az élettartama, ha a képzettségben mind nagyobb a rendszerezési, a problémamegoldási, az innovációs készség.

A jövőképipítésnek a külső környezet vonatkozásában legfontosabb eleme tehát az ún. latens fejlettség¹⁹, amely a gazdaság azon képességét jelenti, hogy a világgazdaság kedvező (vagy felismert, megértett irányú, mozgású) változása esetén egy hosszú távon rugalmas és magas teljesítményű fejlődési pályára tud állni. Ez a képesség a fejekben való készenlét (korszerű tudás és innovációs készség), a társadalmi környezetben, a gazdasági és kulturális reflexekben való feszült, „ugrásra kész” állapot.

Az emberi értékekben gazdag, de anyagi értelemben szerény gazdaság – mint a felzárkózási lehetőség minimum szintje – persze nem általában értendő, hanem mindig az adott kor körülményei között. *A latens fejlettség az 1990-es években, az átmenet társadalmában különösen kényes megfontolást igényel.* Az átmenetet és a globalizációt ugyanis éppen úgy határoztuk meg, mint egyfelől a kétpólusú világ jóléti társadalmainak a válságát, másfelől, mint a természettudományos, racionalista világszemlélet és a modernitás átalakulását. Ezzel a korábbi történelmi kor szokásai, a társadalmi és gazdasági reflexei súlyos válságba kerültek. *Nehéz az értékválság körülményei között az emberi tényező beruházását elkezdeni, főleg, ha a fejlettség lényegét is azok az értékek adják, amelyek szerint előállítjuk és felhasználjuk a javakat.* Megfontolandó az is, hogy minél lassabb az emberi tényező

18 A társadalom tagjainak együttműködési készségét nevezi Fukuyama társadalmi tőkének (Fukuyama, Francis: *A bizalom*, Európa, Budapest, 1997). A „bizalom” azonban nem csak szociológiai vagy pszichológiai kategória, hanem gazdasági is. Az új institucionalizmus éppen azt mutatja be, hogy a bizonytalanság és az együttműködési készség alacsony szintje az ár-jelző rendszer torzulásaiban és az ebből adódó tranzakciós költségekben is megjelenik, vagyis hatékonysági kérdés.

19 Kozma Ferenc kifejezése. Lásd részletesebben: Kozma Ferenc: *Latens fejlettség – a felzárkózás „startvonala”*. Statisztikai Szemle, 1999/4.

amortizációja, annál rugalmatlanabbá válhat. A megszokott, begyakorolt reflexek megváltoztatása sokkal nagyobb erőfeszítést igényel, mint annak felhalmozása. A társadalmak pedig soha nem a „nulláról indulnak”: az évszázadok kulturális kölcsönhatásai folyamatosan egymásra rakódnak.

4.3. A jövőkép megközelítésnek lehetőségei: az arányosság útja és problémái

A fenti két út meglehetősen sarkítottan közelítette meg az egyéni elképzeléseknek megvalósításához szükséges társadalmi-gazdasági környezet kialakítási lehetőségeit, illetve az ezt megfogalmazó jövőkép külső környezetét. Arra azonban nagyon is alkalmas, hogy a felzárkózás és a fejlettség kérdését árnyaltabban közelíthessük. *A latens fejlettség, az emberi tényező kiemelt szerepe ugyanis csak a komplex jövőkép minimumkövetelménye, a stratégia jelen idejű megjelenése. A fejlettség, a kényszerű alárendeltség felszámolásának központi eleme nem egyszerűen az emberi tényező, hanem az anyagi és humán tényezőknek az optimális aránya, valamint egymásnak megfelelése, az abszolút, illetve a fejlett centrumhoz viszonyított fajlagos tömegük, „ütőképességük” (hatékonyságuk, színvonaluk) mellett.*

A félperiféria integrációjára vonatkozó *tanulság* a következő. Az emberi tényező fejlesztése az országot általános műveltségében, problémamegoldó képességében, műszaki és társadalmi szakképzettségében, bölcsességében, szocializáltságában óriássá teheti, ám ha mindezek *működtetésének* anyagi, infrastrukturális alapjai hiányoznak; ha a mindennapi és jövőbeni élet termelése és az életmód maga nem filtrálódik át a felhalmozott képességgel, akkor a humán beruházás improduktív marad, a felhalmozott vagyon pazarlássá silányul, a társadalom működtetésének szakismerete pedig jobb esetben idealizmus marad, rosszabb esetben prédikációvá válik. *A humán vagyont vagy sikerül hosszú távú jólétté transzformálni, vagy az nemzeti szkizofréniává, depresszióvá, letargiává, esetleg agresszivitássá torzul*²⁰.

Hasonlóképpen, a világgazdaság szerkezeti változásai, a világpolitika fordulatai felértékelhetik az ország anyagi tényezőinek valamelyikét, ám mindez szertefoszlik, nem válik termékkennyé, hacsak a lakosság és a politika stratégiai szemlélettel nem tudja megragadni a lehetőséget; hacsak a társadalom nem éli fel a hirtelen jött jóléttel²¹; hacsak nem értik félre a változás irányát és bizonytalan forrásra előre költekeznek²²; hacsak nem sajátítja ki a gazdagságot a társadalom

20 Ha a humán vagyon nem tud vagy nem akar megjelenni a termelési szerkezetben, annak legbiztosabb jelei: az agyelszívás; a hazai fülek számára nem idegen néven híressé külföldi szakemberek tömeges sikertörténeti; az országon belül a kultúrában, fogyasztásban, tudományban uralkodó elitizmus; a lakosságban terjedő felsőbbrendűségi érzés, ami könnyen összekapcsolódik az anyagi el nem ismertséggel, és az ebből adódó önsajnálattal.

21 Mandeville mutatja be szemléletesen a Méhek meséjében, hogy az amerikai kincsek Európába özönlése a 16. században miképpen degradálta le a spanyol társadalmat, tette tunyává és élhetetlenné az embereket. (Mandeville, Bernard: A méhek meséje (1714), Kossuth, Budapest, 1996.

22 Dürrenmatt zseniálisan mutatja be, hogy elég ahhoz a gazdagság lehetőségének pusztán a gondolata is, hogy az érintettek úgy költekezzenek, mintha már a fejlettek közé tar-

egy része, vagy állítja a tömegek számára elfogadhatatlan társadalmi rendszer szolgálatába²³ stb. Csak így kerülhető el a kora újkori spanyol birodalom vagy a Szovjetunió tragédiája. Az improduktivizálás ugyanolyan hatású, mint a pazarlás vagy a kifoszttatás.

Az anyagi és emberi tényező egymáshoz való optimális viszonya nem csak mennyiségi arányosságot jelent (vagyis bármelyiknek a hiánya a kitörés ellehetetlenülését vagy torzulását hozza), hanem *a kettő egymásnak való megfelelést is*. Másfajta kultúrát, szervezést, előrelátást, együttműködést igényel a klasszikus gyárrendszer, a Toyota vállalat, az indiai hagyományos kézműipar vagy az internet. A két tényező egymásnak való megfelelése a *harmónia valódi tartalma*, minthogy az anyagi és humán erőforrás ugyanakkor a dolognak, a fejlettségnek és az ehhez kapcsolódó jövőképnek a két oldala.

A félperiféria integrációjának sajátossága itt úgy jelenik meg a szegénység, inkonzisztencia, kiszolgáltatottság mellett, mint arányossági és harmonizációs probléma. Magyarország jövőképében, az Európai Unió kibővülése nem magyarázható kizárólag a hagyományos érvekkel. A kereskedelem teremtés előnyei, az integráció dinamikus hatásai²⁴ persze továbbra is fontos szerepet játszanak. ***A félperiféria szempontjából az integráció azonban az emberi és vagyoni tényezők mennyisége és színvonala mellett azok aránytalanságának felszámolását és harmonizációját kell, hogy szolgálja.***

A vagyoni és emberi tényező tágabban is értelmezhető: mint a gazdasági és kulturális alrendszer viszonya. A globalizáció uralkodó felfogása a kultúra regionális meghatározottságára és bizonyos szintű egységességére helyezi a hangsúlyt. *A kelet-közép-európai félperiféria sajátossága, hogy – figyelembe véve az egységesnek tekintett európai régió egyes területeinek markánsan különböző vonásait – hasonló reflexei alapján, kulturális értelemben az európai centrum része, gazdasá-*

toznának: Ill halálának már a terve is fellendülést hozott Güllen városa számára – de csak a fogyasztás szintjén. A luxusjavakban felhalmozott eladósodás a termelés érintetlenül hagyása mellett viszont törvényszerűen hozta magával Ill tragédiáját: polgármester jelöltből áldozattá váló átalakulását (Dürrenmatt: Az öreg hölgy látogatása).

A magyar gazdaságpolitika a 70-es években nagyban épült arra, hogy a bekövetkezett cserearány-változások tartósak lesznek és az infláció nem fog begyűrűzni. Ezen illúziók következményei ismeretesek.

A rendszerváltás és az azzal együtt uralkodóvá váló euro-eufória is a látszat jólétet generálta. A közép-kelet európai országokban az euroatlanti csatlakozást nem lehetőségként, hanem garanciaként fogták fel. A jólét fogyasztási oldalú lehetőségére, de termelési ellehetetlenülésére legjobb példa ma: a Gum-áruház.

²³ Lásd a Csodalámpa történet legutóbbi, népszerű feldolgozását, ami még a kisgyerekek számára is világossá tette a világ minden részén, hogy a hirtelen meggazdagodást jelentő dzsinn egész más célokat szolgál Aladdin és Dzsaffar kezében. A neoliberalizmus ideológiájában a rendszerváltás „szelleme” is kisajátítható volt és vissza lehetett vele élni.

²⁴ Az integrációelmélet a dinamikus előnyök közé sorolja a méretgazdaságosságból eredő költségcsökkentési hatást, „üzemszám-gazdaságosságot”, „kapcsolat-gazdaságosságot”; a kereslet rugalmasságának változásából adódó kereskedelem növekedési hatást; a tovagyrúzó hatásokat; a külső gazdaságosságot stb. Részletesebben lásd: Gáspár Tamás: Integrációelmélet és az Európai Unió fejlődésének első szakasza, EU Working Papers, KKF, Budapest, 1998.

gi színvonalát tekintve azonban súlyosan hátrányos helyzetű²⁵. Magyarország jövőképeének külső környezetében ezért központi helyet foglal el az integráció, úgy is mint egy kitörésre alkalmas kultúra és egy elmaradott gazdaság robbanásszerű feszültségnek felszámolása.

A robbanásszerű feszültség abból adódik, hogy a gazdasági és kulturális tényező aránytalansága és egymásnak meg nem felelése *nem tartható hosszú távon*. Sőt, valójában az egyoldalúan torzult „standby” állapot szóba sem jöhet. A két tényező ugyanis nem tökéletes helyettesítője egymásnak. A képzettség, innovációs és együttműködési készség egy darabig növelheti a jólétet adott technikai színvonalon. A szervezési újítások, technikai innovációk, az adott anyagi tényezők újszerű összekapcsolása hozzájárul a fejlődéshez, egy darabig kiváltja a szegénységet. Van azonban egy maximuma, és egy pont után a hatékonysága is romlik. Ekkor elkerülhetlenné válik az anyagi bázis és az infrastruktúra modernizálása.

Másik oldalról: az anyagi gazdagság bizonyos fokig kikényszeríti a felelősséggel és körültekintéssel való gazdálkodást, hiszen „nagy a tét”²⁶. Magának a vagyonnak a kezelése, csupán technikai szempontból is megkövetel némi képzettséget²⁷. Közismert közgazdasági tény, hogy a fogyasztási szerkezet alapvetően megváltozik a jövedelem változásával. Az ország lakosainak számára is alapvető különbség, hogy a gazdagodást nagyobb jövedelemnek tekintik vagy tőkének. Ez szemléleti kérdés. Ha csupán átmeneti jövedelem növekedésnek tekintik, akkor az értelmetlen és hedonisztikus fogyasztásban csapódik le²⁸. Ha tőkének tekintik, akkor viszont gazdálkodni kell vele, vagyis ésszerű, hosszabb távon is hatékony döntéseket kell hozni. Ez viszont már az emberi tényező része. A makroszinten növekvő megtakarítás még nem tőke²⁹, és a szemléletváltozás sem elegendő a fejlettség eléréséhez, csak az első lépés afelé.

A két tényező tehát csak korlátozottan képes helyettesíteni egymást. Meg nem felelésüknek van egy „szakítószilárdsága”, amin túl bármiféle további küzdelem reménytelen és lehetetlen. Főként, ha figyelembe vesszük, hogy a torzult, visszamaradott tényező a relatíve centrumközeli mutató hatásokat is visszahúzza,

25 Jól példázza ezt, hogy amíg a bécsi bevásárló turizmus, a „diszkont” feliratú mini ABC, a kínai piacok, a balatoni turizmus, sőt a második vonalbeli peep-show (valamint az ezekhez tartozó szemlélet) miatt a centrumországok lakói közül sokan barbároknak és a Balkán részének tekintik Magyarországot, addig itthon az ezeréves államiságot emlegetik, valamint a magyar tudósok, művészek, szakemberek meghatározó szerepét az európai kultúrában és a világtörténelemben. Hangsúlyozni kell azonban, hogy itt nem a nagy tömegek és a mindennapi élet kultúráltságáról van szó, hanem az innovációs élvonalhoz tartozásról.

26 Az átlagember egészen másként gazdálkodik a havi jövedelmével – beosztja, mikroökonómiai értelemben racionalizálja –, mint a kapott nagyobb jutalommal – emlékeztetéssé teszi valami régen vágyott, nagyobb értékű cikk vásárlásával. A „történelmi ötös lottó” nyereségén azonban több ennél. Nemcsak a rosszindulatú és veszélyes megkörményezések miatt jelent fejfájást, hanem mert egész másként kell vele gazdálkodni. A lakás, kocsis, világkörüli út után már hosszú távon kell róla gondolkodni.

27 Még, ha a lottó-nyertes befektetési tanácsadóval és adószakértővel elintéztetnek tekintik az ügyet, akkor is utána kell néznie összefüggéseknek, meg kell értenie, amit a szakértők tanácsolnak. A döntéssel járó felelősség végül is az övé.

28 „Ma melabú, holnap Malibu” – sugallja egy hirdetés.

29 A matracba tett pénzzel nincs felelősség.

illetve a kettő többszörös visszahatásokon keresztül semlegesítheti egymás hatását (negatív spirál). Az átmeneti kelet-közép-európai országokban különösen nagy a veszélye annak, hogy előbb vagy utóbb a rendszerváltáshoz kapcsolódó látszat jólét fenntartása³⁰ és a „rendszerváltási energia”³¹ felélése felemészti a humán és társadalmi tőkét: a rövidtávú haszon reményében a képzési rendszer tartalma és szemlélete percmemberkéket hoz létre koncepció nélkül, és áltudományos tanfolyamok tömegének adva helyet, a humán vagy újratermelése nélkül még annak karbantartása is elmarad. Az együttműködési készség és bizalom darabokra hullik és új formái sem alakulnak ki.

A gazdasági és kulturális tényezők aránytalanságának és meg nem feelésének következménye az *instabilitás*. A felemás, torzult állapot, mint láttuk, nem tartható fenn hosszú ideig, ezért a félperiféria fő jellemzője nem az alacsony gazdasági teljesítményi szint, hanem a *küzdelem*. A félperiféria integrációja, így Magyarország komplex jövőképeinek külső környezete kiegészül még egy specifikus elemmel. *Ha a félperiféria lényege az instabilitás, akkor ezek a gazdaságok vagy minden megtesznek, hogy megkapaszkodjanak a centrum legalsó szegmensében, vagy exponenciális gyorsulással süllyednek a mélyperiféria felé.* Ez „vészhelyzetes” szituáció, amely a stratégiai és taktikai lépések kidolgozásának azonnali megkezdésére szólít fel.

Magyarország jövőképe az ország félperiférikus jellegéből adódóan, a kilencvenes évek végének helyzetét figyelembe véve, fokozottan jelen idejűvé válik. Ahhoz, hogy belátható időn belül a lakosság egyéni kezdeményeseinek termékeny táptalaja jöjjön létre, az elkövetkező 20-30 évre vonatkozó jövőkép legfontosabb eleme – az ország külkapcsolatai szempontjából – a külgazdasági illeszkedésnek³² az anyagi és emberi tényezők fajlagos tömege, színvonala és arányossága-harmóniája kialakításának szolgálatába állítása, mégpedig sürgősségi szinten. A fejlettség problémájának fenti elemei alapján a 20-30 év arra elegendő, hogy a latens fejlettség szintjét, és az ennek megfelelő gazdasági szerkezetet el lehessen érni.

30 Mármost a középrétegek számára. Ilyen volt Romániában a boltok feltöltése az 1989. decemberi események után, amelyek a későbbiekben, a termelés érintetlenségével csak még üresebbek lettek; vagy a pénzügyi megszorítások halogatása az Antall-kormány idején, amit végül Bokros-csomag tett meg.

31 Vagyis csupán a jólét és demokrácia perspektívájából származó innovációs, beruházási lendület – vállalkozások, befektetések kezdeti lendülete abban a hitben, hogy a piacgazdaság és demokrácia intézményei, valamint a közeli EU-csatlakozás mindenki számára átlátható társadalmat, a korrupció megszűnését, az urambátyám rendszer végét és a kisbefektetők biztonságát jelenti.

32 Legnagyobb részben az euroatlanti integráció.

5. AZ ÚJ VILÁGGAZDASÁG FORMÁLÓDÁSÁNAK NÉHÁNY TANULSÁGA

A kis, félperiférikus ország szemszögéből a domináns pozícióval rendelkező centrum olyan régióként jelenik meg, amely meghatározza a világgazdasági verseny játékszabályait és a gazdasági-társadalmi modellek legáltalánosabb vonásait. Magyarország komplex jövőképeinek külgazdasági vetületét úgy határoztuk meg, mint a világgazdaság centrumpozíciójához való felzárkózást, az alárendeltség felszámolását, illetve a centrum intézményeiben való megkapaszkodást. A kérdés az, hogy a formálódó világgazdasági rendszer milyen lehetőséget nyújt a jövőkép reális meghatározásához. Más szavakkal kifejezve azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen a globalizáció „vertikális” szerkezete, mi a jövőbeli tartalma a centrum-periféria viszonyoknak.

A fejlettséget, mint jövőképet az anyagi és kulturális tényező egymáshoz való viszonyán keresztül határoztuk meg. A globalizáció, szűk értelemben, a világgazdaságnak az utóbbi évtizedek lejátszódó, átmeneti időszakát jelenti, ahol az átmenet lényege a modern, ipari társadalomhoz kötődő szemlélet és a posztindusztrializmus egyidejű megjelenése. Ez az egyidejűség azonban *küzdelmet* is jelent, hiszen a két szemlélet ágazatokhoz, társadalmi csoportok érdekeihez, befolyási pozíciójához és jólétéhez kötődik³³. *A globalizáció belső ellentmondása tehát úgy is megjelenik, mint a fejlettség anyagi és kulturális meghatározottságának küzdelme*. Miután a fejlettség a kettő arányosságát jelenti, pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy a két tényező együttesének különböző irányai között van feszültség: az ipari társadalom klasszikus szerkezetének és az ezt valamilyen formában meghaladni kívánó *kulturális gazdaságok* között.

Valójában szemléleti kérdésről van szó – az egymásnak tendenciájában megfelelő anyagi és humán tényezők közül éppen melyiknek az igazodásáról, illetve melyik dominanciájáról van szó³⁴. A világgazdasági arénában az anyagi tényezők

33 A világ átalakulása, nem véletlenül, regionálisan megjelenő, de az egész világot meg-rázkódtató válságok sorozatán keresztül történik. Az európai pénzügyi rendszer összeomlása, a délkelet-ázsiai, orosz, brazil válság stb. nem egyszerűen a spekulációs tőke korlátok nélküli csapongásának a következménye volt, hanem a globális pénztőke által közvetített-levezényelt küzdelem a gazdaság szerkezetét átalakítása és működtetése felett. Az ázsiai válság körülményeinek elemzése világosan megmutatta a pénzügyi válság következtében kialakuló szerkezeti-szemléleti váltást is. Részletesebben lásd: Gáspár Tamás-Gervai Pál-Trautmann László: Az ázsiai válság természetéről. In: Az átmenet vége, Saldo, Budapest, 1999.

34 Az anyagi és kulturális dominancia küzdelem így történetileg igaz. A dialektikusan értelmezett kölcsönös meghatározottságban időről időre eltolódnak az arányok: az instabil kétpólusú világ felszámolásának szükséglete, a keleti blokk, mint blokk megszüntetése „sürgette” az információs és újtechnika fejlesztését (lásd fegyverkezés, SDI program stb.). Az internet tömegméretűvé válása viszont „erős nyomást gyakorol” az emberiségre (főként a fejlett világra), hogy olyan szemlélet váljon világméretben uralkodóvá, amely a technológiai forradalom biztonságos felhasználását szolgálja, és az emberek közötti viszonyokat ennek megfelelően átalakító gazdasági szerkezeti változásokat generál. Másfelől az arányok eltolódása csak egyik jellemzője a fejlődésnek, mert az anyagi és humán domi-

rövid távú szemlélete (illetve az ezeket képviselő társadalmi csoportok, gazdasági ágazatok) küzd a kulturális tényező stratégiai szemléletével; a közvetlen haszon-elvűség az életmód-elvűséggel, illetve a szükségletre termelés elvével; az információs társadalom eszközeinek, intézményeinek elvtelen használata azok célszerű használatával³⁵.

Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a világgazdasági szerkezeti változások hogy érintik a félperifériát és annak integrációját. E tanulmányban a formálódó világgazdasági rendnek csupán egy-két, meghatározó elemét szeretném kiragadni. Ez esetben nem egyszerűen a félperiféria integrációjának elméleti kereteit kell tisztázni, hanem a jövőképet meghatározó integrálódás azon sajátosságait is, amelyek a világgazdasági környezet változásából adódnak.

5.1. A kétpólusú világ megszűnése

A kétpólusú világ megszűnése egyfelől az egypólusú világnak adta át a helyét, abban az értelemben, hogy a gazdaság és társadalomszervezés legáltalánosabb alapelvei és azok intézményei, a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság világméreteken uralkodó váltak³⁶. Mindez azt is jelenti, hogy a világ duális szemléletének, a kapitalizmus-szocializmus, piacgazdaság-tervgazdaság, Kelet-Nyugat, Észak-Dél, gazdag-szegény, gazdaság-környezet stb. ellentétpárokban való gondolkodásnak és az ezeket megjelenítő rendszerek idejét múlttá váltak.

Az egypólusú világ paradoxona, hogy ezek szerint a Centrum-Periféria széttagoltságnak is „vége”, pedig a világgazdaság átalakításának ez a modellje nem számolta fel a centrum-periféria viszonyt. Az alá-fölérendeltség viszonyának megértése az új világgazdasági rendszer körülményei között kulcs a magyar félperiféria jövőképek meghatározásához.

Az egypólusú világ a duális szemlélet tagadásával valójában nem számolta fel az ellentétekben való gondolkodást, hanem csak azok rendszerszerű, egymástól mereven elkülönülő intézményekben való megjelenését szüntette meg. Az egypólusú világ keretei között az ellentétek valóban világméreteken, országhatárokat elmosva jelenhetnek meg. Ebben az értelemben „vége” a klasszikus diplomáciának is: a tőzsdék, multinacionális vállalatok, telekommunikáció világméretűvé válásával nem az országok *adminisztrációi* a meghatározó centrumok, bár ők *képviselik* a különböző érdekeket és jelenítik meg a világ közvéleménye számára.

nancia ellentmondása és küzdelme állandóan megjelenik mind a kultúrában, mind a gazdaságban.

³⁵ Felvetődhet persze, hogy két csoport küzdelmének duális szemlélete, ami a modern világhoz tartozik, ellentmond az ezen túlmutató plurális szemlélettel, amelyben nincsenek egymást kizárni kívánó tendenciák, csak különböző irányzatok. Az ellentmondás azonban nem valós, mert az átmenet éppen a két szemlélet küzdelmét írja le, a pluralizmus pedig valójában azoknak az irányzatoknak a másságáról szól, amelyek nem kívánják egymást kizárni. Márpedig a telekommunikációs forradalom, a tőzsde, internet, klónozás stb. felhasználásában nem férnek meg azok az elvek, amelyek az ezekkel való visszaélést és bárkinak a létezését veszélyeztetik (és fordítva).

³⁶ Ettől persze még nem egyformák: a piacnak és a politikai berendezkedésnek továbbra is megmarad a japán, amerikai, magyar, kirgiz vagy ghánai kiadása, mint ahogy a piac melletti egyéb gazdaság-szervezési formák sem tűnnek el.

A rendszerváltás tehát *világméretű* volt a 90-es években. A hidegháború lezáródása valójában nem az egykor „tőkés világnak” nevezett blokk *rendszerének* győzelmével ért véget, mert a rendszer gazdasági és kulturális szerkezeti viszonyában lényeges változások mentek végbe³⁷. Csak a globalizáció és az egypólusúvá válás tette lehetővé, hogy a fejlettség anyagi vagy kulturális meghatározottságának vitája a felszínre kerülhessen, és az új technológia használatának elveit ne egy másik rendszerrel szemben kelljen megfogalmazni.

A világméretű rendszerváltás megvalósult koncepciója nem számolja fel az aláfölérendeltségi viszonyt, ám az anyagi, illetve a kulturális meghatározottság azt más-más alapokra helyezi: az előbbi az „erősebb kutya” elvére, az utóbbi a képességekre. Figyelembe véve, hogy a két szemlélet közötti különbség alapvetően hosszú távon meghatározó, a félperiféria országai egyelőre torz gazdaságokként keresik jövőképüket a fejlett országok által meghatározott világgazdasági környezetben és eszközökkel. A termelési tényezők és azok kombinálásának módja részben a külső környezet rendelkezése, részben annak nagyfokú befolyási hatalma alatt áll. ***A félperiféria kitörési stratégiájának, így Magyarország jövőképeinek mindegyik esetében a külső tényezők meghatározó szerepével kell számolnia.***

A kétpólusú világ megszűnésével a hagyományos „blokk-biztonság” is megszűnt (illetve más alapokra helyeződött). Ezzel együtt megszűntek azok a politikai szándékokból adódott gazdasági impulzusok is, amelyek a kapitalista-szocialista konfliktusból eredően a blokkokhoz tartozó országok fejlettségi szintjének harmonizálását, a gyengébben fejlett országok stabilizálását, felzárkóztatását célozták meg³⁸. A (blokkszerű) rendszerbiztonságon alapuló fejlődési útról az *önerős fejlődésre* került a hangsúly. A világnak a duális megosztottságtól való megszabadulása mindenki számára együtt jár a fejlődési erőfeszítések kényszerűségével³⁹.

A dualitás megszűnése a jövőképek kialakításában azt jelenti, hogy a külső környezetből érkező politikai impulzusok már nem egy alternatív berendezkedésű erőközponttal szemben fogalmazódnak meg, nincs „ellenségkép”, hanem egyszerre tükröznek világpolitikai és belpolitikai konfliktusokat. Ezért rosszabb esetben, ha egyoldalúan a fejlődés anyagi meghatározottságát értékelik fel, akkor nem olyan előjelűek, ha a kulturális meghatározottságot közvetítenék, akkor pedig nem elég hosszúak vagy nem elég erősek a külső politikai erők ahhoz, hogy kitörési stratégiát lehessen rájuk építeni. ***A jövőkép önerőből való megvalósítására hosszú távon, meghatározó módon számolni kell Magyarországon.***

A félperiféria integrációjára tehát egyszerre jellemző a külső meghatározottság és az önerő kényszere, ami szintén a formálódó új világszisztem paradoxona. A domináns pozícióval rendelkező centrum a fejlődés irányára és filozófiájára gyakorol nagy hatást, röviden a jövőkép külső környezetét és illeszkedési módját formálja meg. Az önerő egyfelől a fejlődés megvalósításának szükségességére és lehetőségére vonatkozik, másfelől a különböző alternatív jövőképek és utak összehasonlítását, a bizonytalansági tényezők felismerését és elkerülését jelenti. ***A félperifériának tehát csak korlátozottan van lehetősége jövőképe önálló***

37 Más kérdés az, hogy a szerkezeti változásokat ki hogyan értékeli. De ettől még nem ugyanaz a rendszer, legfeljebb annak újabb, minőségileg más szakasza.

38 Marshall-terv, Római szerződés, KGST stb.

39 Mint említettük, nincs kárpótlás és történelmi igazságtétel a világgazdaságban.

kialakítására, viszont saját erőből kell a centrum érdekeivel alapvetően nem ütköző stratégiát felismernie és hatékonyan megvalósítania.

Ezzel együtt döntő jelentőségű, hogy a centrumban a domináns pozíció a fejlettség anyagi vagy kulturális meghatározottságú szemléletéhez kapcsolódik⁴⁰, hiszen eldönti, hogy a hazai jövőkép, ami jó esetben a nagy tömegek számára való felemelkedés elemeit tartalmazza, reális-e, megvalósítható-e, vagy a felemelkedés helyett a túlélésre kell berendezkedni (sajnos ez is jövőkép-variáns).

A komplex jövőképben⁴¹ való gondolkodás tehát nélkülözhetetlen. A világpiacon kizárólag a koncepcionális stratégiát lehet sikerre vinni. A „lottó-típusú” kitörés⁴² idejének vége, vagy az olyan kiszámíthatatlanná vált, hogy az erőgyűjtést vagy lehetetlenné, vagy értelmetlenné teszi. A centrumnak a környezete bármilyen elképzelésére van forgatókönyve. A félperifériából való felemelkedésnek a latens fejlettségben való megalapozására tett maximális erőfeszítés együtt jár az alávettségnek az alárendeltséggé való átalakítási lehetőségével: ha Magyarország nem tekinti kötelességnek az önerős kitörést, akkor gazdasága sodródni kezd, ami irányíthatatlanná válhat, és küzdelme a centrum részéről mindenféle válasz nélkül marad. Az euroatlani integráció nem jár automatikusan együtt a strukturális alapok megcsapolásával, ha pedig az EU-t „szociális otthonnak” tekintjük, értelemszerűen magunk is „beutaltakká” és korlátozott képességűekké válunk.

5.2. A kétpólusú világ multipolárisává válása

A kétpólusú világ az egységes gazdaság és társadalom szervezési elveket jelentő egypóluson belül multipolárisává vált. Ez azt jelenti, hogy az egységes elvek több, alternatív centrumban jutnak érvényre. Az alternatív centrumok azonban gazdasági szervezettség és erő szempontjából hasonló módon képesek meghatározó befolyást gyakorolni a világ egyes periférikus, félperiférikus része felé. A *multipoláris világ, gazdasági szempontból tehát oligopol jellegű.* Az oligopol piaci formában a fejlődés gazdasági vagy kulturális meghatározottságának kérdése a részvevő centrumok egymáshoz való viszonyában kerül a felszínre. Az előbbi esetben az egyes centrumok vagy keserves versenyt vívnak egymással, ahol a versenyben „minden megengedett”, vagy az erőviszonyok alakulása szerint a kevésbé meghatározóak kényszerszövetségeket kötnek (kartell), ami azonban csak a világméretű birkózás átmeneti felfüggesztése, elleplezése vagy más formában való folytatása. Ha a fejlettség kulturális meghatározottsága a döntő, akkor az oligopol formában más jelentést kap a résztvevő erőközpontok kényszerű együttműködése, vagy legalább is egymás lépéseinek figyelembe vétele. Ebben az esetben az

40 Vagyis a kérdés, hogy az EU a relatíve olcsó munkaerő felélésére, a kevésbé szigorú környezeti előírásokra, vagy a régen lehasznált technológiák kifulladásig tartó üzemeltetésére rendezkedik-e be. Másik szélsőséges esetben a helyi értékes (humán, természeti, műszaki) kapacitásokat fejleszti, integrálja, hogy azok jelenlegi relatív olcsóságát kihasználva a térséggel való együttműködés (felemelk a felemelkedésem érdekében) szolgálja a világméretű helytállás próbálkozásait.

41 A bevezetőben megfogalmazott jelentés szerint.

42 Új kontinens felfedezése, a cserearányok olajárrobbanás-szerű változása, rosszabb esetben a majdcsak-valaki-megsegít fordulat.

együttműködés nem a verseny (képeségek bizonyítása) korlátozása, hanem annak *egységes szabályozása*, a képesség mérésének standardizálása.

Az egy- és többpólusú világ egyidejűsége nem mond ellent egymásnak. A jelenlegi három erőközpont, mint „Szentháromság” jellemzi a világgazdaságot. Három erőközpontot képviselnek, de egylényegűek. Az oligopol szerkezet tehát lehetőséget ad arra, hogy a világ egységes szemlélete, de adminisztratív, öngazgató egységekben vett pluralizmusa egyszerre valósulhasson meg. Az oligopol piaci forma persze nem garancia, nem elégséges feltétel, de a piaci formák között ez emeli ki a mai világ, az átmenet ellentmondásának lényegét.

A félperiféria integrációjának, ezzel Magyarország jövőképeinek nemzetközi környezete a domináns pozíció és az oligopol szerkezet kettősségével írható le. A meghatározásra talán legmegfelelőbb a globális regionalizmus kifejezés, amely a globális gazdaság és társadalom egységes szervezésének különböző regionális, kulturális sajátosságokkal rendelkező centrumait jelenti.

5.3. Az alá-fölérendeltség és az oligopolisztikus szerkezet

Az alá-fölérendeltség és az oligopolisztikus szerkezet persze nem ennyire leegyszerűsített. A globalizáció lényegéből, a nemzetközi szerveződés világháló-szerű megjelenéséből következik az átalakuló világ egyik fő jellegzetessége: *a tradicionális, sok esetben politikailag meghatározott régiók határainak elmosódása*. A termelési folyamatok transznacionalizálódása, a nemzetközi tőke globális száguldása, az egymást átfedő regionális integrációk és szervezetek megváltoztatják, egyben határtalanná teszik a nemzetgazdaságokat. A globális világ nem írható le a világosan elkülöníthető centrum-periféria régiók együtteseként, mint ahogy a grammati rendszerben, részben a kétpólusú világban tisztán körülhatárolható volt.

A világ globalizációjában az egyes félperiférikus, periférikus területek fejlődésében *„többpólusú tömegvonzás”* érvényesül, ha nem is egyenletesen. A kelet-közép európai térség számára az Európai Unió a meghatározó centrum, de ettől még az amerikai és távol-keleti befektetési, kereskedelmi stb. tervek és döntések jelentősége egyre nagyobb. A probléma abban van, hogy az amerikai, európai és távol-keleti centrumok eltérő kulturális gyökerekből táplálkozó gazdasági és társadalmi reflexeket képviselnek. ***Magyarország, mint félperiféria gondolkodási és viselkedési módját a jövőkép külső környezetében több irányból, egymásnak sokszor ellentmondó impulzusok érik. A jövőkép komplexitását és lehetséges variánsait az egyes impulzusok egymásra hatása gazdagíthatja, ugyanakkor meg is nehezíti az erőforrások koncentrálását, az erőgyűjtés stratégiai irányának meghatározását.***

5.4. A regionális erőterek átfedései

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az alá-fölérendeltség egyértelmű megfeleltetése mellett maguk a *domináns centrum-regiók között is átfedések találhatók* a globalizációval együtt járó mikroszintű összefonódáson, kölcsönös függésen túl. Az oligopol jellegű többpólusosságban is vagy egyfajta oldódás: ez az *új regionalizmus*

egyik fő jellegzetessége. Ez főként az Egyesült Államok külgazdasági stratégiájában érhető tetten. Az USA nemzeti érdekeinek alátámasztására nemcsak az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Övezetet (NAFTA) használja fel, hanem aktív részese az Ázsiai-Csendes-Óceáni Gazdasági Együttműködésnek (APEC), és tervezik a Transz-Atlanti Szabadkereskedelmi Övezet létrehozását az EU-val (TAFTA). A délkelet-ázsiai országok nem alakítottak ki közös regionális fejlesztési stratégiát (a forgalmi akadályok lebontásán túl), hacsak azt nem, hogy mindegyik globális érvényesülési lehetőségeket keres. Gazdasági kapcsolataik is főként „két-pólusúak”: egyik oldalon Japánhoz, másik oldalon az USA-hoz kötődnek.

A félperifériát érő, és integrációját meghatározó centrumokon keresztül más centrumok „átfiltrált” impulzusai is megjelennek. A magyar jövőkép külső környezetében leginkább meghatározó Európai Unióval alakuló viszonyban is nagyon nehéz elválasztani egymástól a fejlődésnek számunkra kedvező formáját és azokat a kapcsolatokat, amelyek az ország erőforrásait csupán nyersanyagoknak és felélésre valónak tekintik; csakúgy, mint az európai érdeket, más centrumok érdekeit, a világ egyéb régióinak impulzusait.

6. ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A komplex jövőkép az átmenetben a jövőorientáltság strukturált megjelenítése, azoknak a feltételeknek a megteremtése, amelyek az egyéni célok kibontakoztatását lehetővé teszik.

Az átmenet korában Magyarország külső környezetének meghatározó jellemzője a globalizáció. A globalizáció azonban különböző aspektusokból közelíthető és értelmezhető. Ennek jelentősége az, hogy az eltérő értelmezések a jövőképvizsgálat számára eltérő módon határozzák meg annak tartalmát és külső környezetét.

Az elemzéssel azt a megközelítést tartom a leginkább elfogadhatónak, amely a globalizációnak az átmenet világgazdaságát nevezi, mert ezzel rámutat a korszakváltás minőségi ugrásaira. A globalizáció gyökerei azonban nem a mostani változásokban keresendők, mert az azonos a kapitalizmus eredendően világméretű szerveződésével. A jelenlegi korszak új vonása, hogy a világméreteken szerveződő, de lokálisan kialakuló társadalmi formák (vállalat, társadalmi csoport, politikai intézményrendszer stb.) azonos dimenziójúvá váltak: világméretűvé.

A magyar jövőkép kialakításának meghatározó kiinduló pontja Magyarország félperiférikus helyzete és a világgazdaság hierarchikus szerveződése. A globalizáció az alá-fölérendeltségi viszonyt nem számolta fel, a világgazdasági környezet hierarchiája továbbra is meghatározó eleme a magyar jövőkép külső környezetének. Az uralkodó felfogás alapján a globalizációnak a regionális szerveződései a meghatározóak, mert ebben az egységesedés és a széttöredezettség a legkevésbé konfliktusos. Mindez a félperiféria integrációs specifikumaira irányítja a figyelmet.

Az integráció célja, a félperiféria felől közelítve, a kényszerű alárendeltség felszámolása és az ország, illetve a térség fejlődési sajátosságaiból adódó hagyományok integrálása, azok megnyomorítása vagy eltüntetése helyett. A jövőkép tehát nem a hierarchia megszüntetése, hanem annak a képességek szerinti átalakítása.

A félperiférikus lét lényege az anyagi és emberi erőforrások tömegének, színvonalának elégtelensége, azok aránytalansága és egymásnak meg nem felelése. Az egyéniségek kibontakoztatását legjobban segítő integráció jövőképe ebből a szempontból a két tényező színvonalának, tömegének a növelése és arányosságuk megvalósítása. A jövőkép alapeleme a latens fejlettség, amely szükséges feltétele a kibontakozásnak, első lépése, de nem elégséges stratégiai cél.

A félperiférikus lét másik sajátossága az instabilitás, amely többek között a humán és vagyoni tényezők egymásnak meg nem feleléséből, és ennek fenntartathatatlanságából adódik. A félperiférikus országok, így Magyarország is „úton lévő”, sodródásra hajlamos országok. A jövőkép tehát fokozottan jelenidejűvé válik, és a sürgősségre hívja fel a figyelmet.

A globalizáció belső feszültsége a küzdelem a szemléletekben, amelyek a jelenlegi technikai-műszaki kultúrához kapcsolódhatnak. Ennek figyelemmel kísérése és lehetőség szerinti befolyásolása alapvető feladata a Magyarország jövőképében gondolkodóknak, mert a külső környezet felől érkező, eltérő szemléletű impulzusok alapvetően meghatározzák a többi jövőkép elemet.

A globalizációs átmenet elemzéséből következik, hogy a magyar kibontakozást alapvetően egy paradoxon határozza meg: a külső meghatározottság dominanciája, ugyanakkor az önerős kitörés szükséglete. Ezek szerint – ha szélsőséges vagy háborús fordulat nem veszélyezteti a békés átmenetet – nem számíthatunk egy újabb MARSHALL-segélyre. Saját erőből kell kialakítani egy olyan stratégiát, amely nem konfrontálódik a centrum törekvésekkel.

Magyarország jövőképeinek külső környezetét az alá-fölérendeltségi viszony és az oligopol szerkezet egyidejűsége határozza meg. A globális regionalizmus, valamint a külső meghatározottság és az önrendelkezés kettőssége ugyanannak a jövőképet formáló külső tényezőnek a különböző aspektusai. Magyarország jövőképeinek külső eleme az alárendeltségi viszonyból való kitörés, amelynek stratégiáját alapjaiban meghatározza, hogy külső környezetünkben a fejlődés mely szemlélete válik uralkodóvá.

Az alá-fölérendeltség adminisztratív formái elmosódnak a jövőben. A félperiférikus országoknak „többpólusú tömegvonzással” kell számolniuk. A különböző vonzási pontok felől azonban eltérő érdek-erősségű és -irányú impulzusok érkeznek. Ezek egyfelől gazdagítják, többutassá teszik a jövőképet, másfelől viszont megnehezítik az összpontosítást.